

К.Вергелес * (м. Вінниця)

РУСИФІКАЦІЯ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Пошук Україною своєї культурної ідентичності є одним із найактуальніших завдань в процесі розбудови незалежної держави. Визначаючись сьогодні в нових для себе координатах, Україна оглядається в минуле, щоб віднайти там продуктивні моделі співіснування з тими чи іншими народами. Виявилось, що важливу роль в самоідентифікації українців відіграла релігія і церква, які не тільки були маркерами українськості, але й формували останню. Проте не всі церкви, що панували в Україні, були орієнтовані на інтереси українського народу. Негативні наслідки для розвитку православ'я в Україні мала політика русифікації Російського самодержавства, яка торкнулась перш за все мовної, релігійної, культурної сфер. Про ці проблеми (насадження чужої мови і культури) невільно було писати аж до початку 90-х рр.. ХХ ст. Російські силові впливи на культуру подавалися як братська допомога, як слов'янська солідарність в боротьбі проти інших братів-слов'ян, зокрема поляків. Тому прийшла пора чесно і відкрито сказати про ті чинники, які перешкоджали повноцінному формуванню національної свідомості українства, позбавили його виразної ідентичності, призвели до часткової асиміляції українського етносу.

Дослідженням цієї проблеми досить активно займаються провідні вчені академічних інституцій: історики, політологи, релігієзнавці, культурологи, лінгвісти, археологи та інші. Серед них такі відомі фахівці, як Колодний А.М., Саган О.Н., Шуба О.В., Здіорук С.І. та інші, які у своїх дослідженнях звертають увагу на насильницьке насадження російської мови, культури та релігії не тільки в історії, але й в сьогоденні України.

Однак тема далеко не вичерпана, оскільки експансія чужої культури в Україні продовжується, тому такою актуальною видається обрана проблема. Актуальність визначає мету і завдання статті, які зводяться до необхідності з'ясування суті, форм та наслідків процесу русифікації православ'я в Україні. Автор ставить питання про причини та мотиви русифікації, які призводили до асиміляції українського етносу в рамках

* Вергелес К.М. – асистент кафедри філософії Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова.

Російської, а пізніше радянської імперії. Утиски в релігійній сфері виявилися найпродуктивнішими в справі знищення української нації.

Як відомо, Росія, у складі якої понад три століття перебувала Україна, політику розширення території провадила ще з XV ст. З 1462 по 1914 р. її територія збільшилася з 24 тис. кв. км. до 23,8 млн. кв. км, тобто майже у 1000 разів. Підраховано, що імперія шляхом зовнішніх завоювань та приєднань інших територій щоденно збільшувалася на 80 кв. км [Вольвач П. Геноцид або чому зникають українці на неосяжних просторах російської Імперії? [Електронний ресурс] - Режим доступа: <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=57>]. У сфері її економічного, політичного, релігійного впливу опинилося 146 народів. Рівень їх соціально-економічного, духовно-культурного та етнонаціонального розвитку був різним. Одні етнічні угруповання (росіяни, українці, білоруси, народи Прибалтики, Закавказзя, а також деякі народи Поволжжя) склалися у нації, інші — перебували на рівні донаціональних спільнот.

Найчисленнішою і панівною нацією у Російській імперії були росіяни — близько 43 відсотків всього населення. Усі інші народи, окрім слов'янських, зараховувалися царським самодержавством до так званих іногородців, які становили більшість населення — 57 відсотків. Неоднакові темпи розвитку поневолених Росією народів, їх політична та юридична нерівність, засилля ідеології великодержавного шовінізму, з одного боку, та місцевого націоналізму, з другого, викликали нетерпимість як до російського народу, так і один до одного.

Етнонаціональні відносини у Російській імперії були тісно пов'язані з релігійною ситуацією. Адже Росія була не лише поліетнічною, а й поліконфесійною державою з панівною православною релігією, яку сповідували понад 69 відсотків віруючих [Історія релігії в Україні: У 10-ти т. - Т. 3 Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, П.Яроцького, В.Климова. – К., 1998. – С.118].

Російські царі вважалися одночасно і главами держави, і главами церкви, верховними захисниками й охоронцями догматів православної релігії. Російські самодержці через спеціальний орган — Синод та через обер-прокурорів, які ними призначалися, керували церковними справами. Царизм постійно спирався на православ'я, надавав йому всіляку підтримку, а будь-які дії, спрямовані проти нього, розцінював як посягання на існуючий лад і державність Росії.

У свою чергу, православна церква, як державна релігійна організація, не могла займати позицію, відмінну від політики царського самодержавства. Вона брала участь у суспільно-політичному житті, збереженні та зміцненні імперії, русифікації народів, які входили до її складу, сприяла зміцненню самодержавної вертикалі на всій її території. Церква ідеологічно обслуговувала потреби царського самодержавства, підтримувала імперську

національну політику, ідеологію великодержавного шовінізму, сприяла розширенню «російського царства». Вона проповідувала зверхність православних над «іновірцями» та «інородцями», здійснювала місію проповіді християнства серед народів імперії та їх русифікацію. «Московський шовінізм у московській церкві, — писав М.Бердяєв, — це ... суто московська національна її прикмета. Московська церква насичена московським шовінізмом від гори до споду і в минулому і в сучасному» [Бердяєв Н.. Судьба Россиию Сб. статей. — М., 2002. — С. 78].

Оскільки Російська імперія була державою неоднорідною в етнонаціональному плані, у ній, поряд з православ'ям, існували інші релігії, які більшою чи меншою мірою були пов'язані з відповідними етнічними спільнотами. Православну релігію, окрім росіян, сповідувала більша частина українців та білорусів. У Західній Україні та Білорусії мали також вплив католицизм та греко-католицизм, у Середній Азії, Поволжі, на значній території Кавказу було поширене мусульманство, вірмени та грузини мали свої церкви — Вірмено-григоріанську та Грузинську православну, євреї дотримувалися іудаїзму. Крім того, у Росії існували старообрядництво, різні течії протестантизму (переважно пізнього), релігійного сектантства (христововіри, скопці, молокани, духобори та ін.).

Усіх ворогів Росії православна церква поділяла на «зовнішніх» і «внутрішніх». «Іновірці», які проживали в Російській імперії, зараховувалися до потенційних «внутрішніх» ворогів. Такий поділ визначав права віруючих: православні займали привілейоване становище, послідовники терпимих віросповідань обмежувалися у громадянських правах, нетерпимих — позбавлялися їх взагалі.

Важливу роль у відносинах між православ'ям та іншими конфесіями відіграла етнонаціональна належність віруючих. Так, хоча католицизм та греко-католицизм за основами своїх віровчень і культової практики були набагато ближчими до православ'я, ніж, скажімо, до лютеранства, нетерпимість православних до католиків та греко-католиків була більшою, ніж до лютеран. Негативізм до католицизму та греко-католицизму спричинявся ворожим ставленням росіян до поляків, частини українців і білорусів, які сповідували ці релігії.

Російська православна церква активно здійснювала як внутрішню, так і зовнішню місію. Внутрішня мала своєю метою подолання розколу у православ'ї та боротьбу із сектантством, зовнішня — навернення «інородців».

Слід зазначити, що чимало місіонерів Російської православної церкви були вихідцями з України. Одним із них був перший Іркутський єпископ Інокентій, який вів місіонерську роботу серед бурятів. Його справу продовжив єпископ Софроній, який теж народився в Україні. За час правління Іркутською єпархією він домігся того, що кількість парафій у ній зросла у чотири рази. Багато місіонерських зусиль до влаштування єпархії та духовних шкіл доклав у XVII ст. митрополит Тобольський і всього Сибіру, українець за походженням Павло Самбірський з Львівщини. На початку

XVIII ст. цією ж єпархією керував уродженець м. Ніжина на Чернігівщині єпископ Іоанн. Разом з іншими сибірськими святителями він канонізований Російською православною церквою.

Оскільки вважалося, що особи, які прийняли православ'я, ставали не лише членами церкви, а й росіянами, русифікації і християнізації набували виразних форм примусової етнічної асиміляції. В офіційних колах Російської імперії виходили із того, що зміна релігії тягла за собою і зміну національної належності.

Російська шовіністична політика етноциду щодо України почалася одразу після укладення україно-російської Переяславської угоди 1654 р. Вибір Москви як захисника України від поляків зумовлювався не стільки слов'янським походженням українців і росіян, скільки спільністю православної релігії. На той час у Богдана Хмельницького була можливість отримати для України протекторат з боку Туреччини та Кримського ханства. Але з цими потенційними кандидатами на протекторат українці різнилися вірою. Тим часом між українцями і росіянами конфесійних відмінностей не було. Тому приєднання України до Росії по суті відбувалося на ґрунті православ'я.

Оскільки в середині XVII ст. Україна була більш розвинутою в культурному плані, ніж Росія, після Переяславської ради, як зазначає І.Огієнко, «український вплив широкою річкою покотився на Москву і дедалі він ширшав все більше і більше» [Огієнко І. Українська Церква. – К., 1996. – С. 45]. Ці впливи проявлялися в багатьох сферах. Проте тривали вони недовго. Підкоривши Україну політично, Росія почала її тотальну русифікацію.

Асиміляційні впливи відбувалися майже в усіх сферах суспільного життя — економічній, суспільно-політичній, етнонаціональній, духовно-культурній, мовній, релігійно-церковній. Уже до кінця XVIII ст. в Україні майже цілком були ліквідовані свої органи державної влади, на місці яких активно впроваджувалися імперські структури російського зразка. Україну було розділено на 9 губерній, губернії — на повіти.

Подібно до того, як наприкінці XVI — на початку XVII ст. знатні українські роди масово ополячувалися, у XVIII ст. українське дворянство активно русифікувалося. Перебуваючи на державній службі і дбаючи про свою кар'єру, вони ставали «людьми двох націй». Особливо прискорився цей процес після видання Катериною II 1785 р. «Хартії дворянських вольностей», згідно з якою українська старшина була зрівняна у правах із російським дворянством, що надавало їй можливість отримувати державні пости аж до канцлерів та міністрів при царському дворі, а також посади у приєднаних до Росії землях.

Національна самосвідомість була значно послаблена не лише у тих українців, що несли державну службу, але й у тих, що безпосередньо жили в Україні. Оскільки станова належність вважалася не менш важливою, ніж національна, чимало українців мирилися із своїм статусом малоросів, а деякі

з них, набуваючи менталітету недержавного народу, почали навіть гордитися перебуванням у складі «великої і сильної» Російської імперії.

Проведенню асиміляції та русифікації сприяли також об'єктивні причини — етнічні та міграційні процеси, що відбувалися в українських землях, особливо у XIX ст. Доки господарство України було аграрним, доти її населення було переважно українським. Ще 1800 р. українці становили 90 відсотків населення, а на Лівобережжі їх чисельність сягала 95 відсотків [Субтельний Орест. Україна: Історія: учебное пособие / О. Субтельний. - 3-тє вид., перероб. і доп. - К.: Либідь, 1993. - С. 440]. У XIX ст. частка українців зменшилася до 80 відсотків, тоді як чисельність іноетнічного населення, переважно росіян та євреїв, значно зроста.

Збільшення чисельності росіян в Україні відбувалося завдяки переселенню підприємців з Росії, що вкладали свої капітали в українську промисловість, та російського пролетаріату, який отримував тут набагато більшу заробітну платню, ніж на батьківщині. В Україні селилися також російські дворяни, що отримували тут маєтки, демобілізовані солдати, царські чиновники, російськомовні євреї, які займалися торгівлею та комерційною діяльністю. В українські землі втікали переслідувані в Росії старообрядці.

Російська імперія будь-якою ціною намагалася створити єдиний геополітичний простір. При цьому не лише ігнорувалися національні особливості українців, а й робилися всілякі спроби теоретичного обґрунтування «законності» їх русифікації та асиміляції. Видавалося чимало спеціальної літератури, в якій пропагувалася ідея, що великороси, малороси та білоруси — це лише гілки єдиного російського народу. Україна вважалася не самостійною геополітичною одиницею, а «російським краєм», українці ж — не самостійним народом, а лише «плем'ям» російського. Чим скоріше вони розлучаться із своєю мовою, культурою, звичаями та традиціями, тим швидше стануть справжніми «росіянами». Переяславська рада тлумачилась не як приєднання України до Росії, а як возз'єднання розрізнених частин одного народу в єдине ціле. Українська мова теж не визнавалася самостійною, а вважалася великоруською говіркою, зіпсованою польським впливом. Відтак українська мова і українська книга - як світська, так і церковна - не мали права на існування.

Російський уряд і церква протягом століть намагалися викоринити українську мову із церковного вжитку. Ще 1622 р. російський цар Михайло та патріарх Філарет почали виступати проти українського церковного книгодрукування, наказавши зібрати по всій Московщині примірники видрукованих в Україні книг.

Таким чином, російський царизм та православна церква, ставши на відверто антиукраїнські позиції, почали усувати мирян від участі у церковному житті, уніфікувати церковну службу, витіснити українську мову та елементи української культури із богослужбової практики, активно нав'язуючи свій стиль життя, мову, церковні звичаї і традиції. Будь-які

спроби захистити українську мову, книгу, зберегти національні елементи в культурі та церкві, ким би вони не робилися, розцінювалися царизмом та церквою як «приховане зазіхання на державну єдність Росії».

Об'єктом русифікації релігійно-церковної сфери передусім стала Київська митрополія, яка завдяки автономному статусу та віддаленості від свого духовного центру — Константинопольського патріархату — впродовж кількох століть безперешкодно впроваджувала національні елементи у релігійно-церковне життя. Це дало змогу українському православ'ю викристалізуватись у національно самобутнє духовне явище. Як зазначає Ю.Федорів, «після Переяслава, політичної угоди з гетьманом Хмельницьким, православна московська Церква пішла наступом на незалежну досі Київську митрополію... З того часу починається ступеневий занепад і планова русифікація нашої православної Церкви» [Історія церкви в Україні [Текст] : историческая литература / Ю. Федорів. - Торонто : [б/м], 1967 (Ukrainian Publishers Limited) . – С. 62].

Одним із дієвих чинників, який активно використовувався Російською православною церквою у процесі русифікації українського етносу та релігійно-церковного життя в Україні, було своєрідне проведення кадрової політики. Починаючи з часів царювання Петра I, широко використовувалося так зване «кадрове переміщення» духовенства, тобто направлення російських священиків на церковну службу в Україну, а українських — у Росію. Тим самим передбачалося досягнення подвійної мети: в Росії здійснювалася русифікація українського духовенства, а в Україні — русифікація української пастви. Церковна русифікація України провадилася в основному «згори», тобто через вищу церковну ієрархію. Про це переконливо свідчить національна належність представників вищої церковної влади в Україні [Євсєєва Т. Церковна еліта та її роль у формуванні політичної самосвідомості в Україні // Укр. істор. журнал. – 1999. - №2. – С. 89-103].

Українська церковна еліта, у свою чергу, піддаючись русифікаційним впливам, перестає вболівати за українську національну справу й у церковних питаннях починає орієнтуватися на Москву, на російські церковні структури.

Після приєднання України до Росії з Києва у Москву перемістився центр освіти, культури і релігії. Внаслідок такого переміщення почався занепад Києво-Могилянської академії [Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. – К., 2003. – С. 45]. Із високоавторитетного і широкопрофільного освітнього центру європейського рівня вона перетворилася на провінційний духовний навчальний заклад. Російський дух насаджувався у Харківській, Полтавській, Чернігівській, Одеській, Кам'янець-Подільській, Катеринославській, Холмській та інших духовних академіях і семінаріях. Із центрів духовності та культури на осередки русифікації перетворюються православні монастирі в Україні [Климов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. - К.: Інститут філософії, 2008. – С. 323].

Потрапивши під зверхність Московського патріарха, Українське Православ'я саме стало спочатку об'єктом, а потім суб'єктом русифікації власного народу, опорою російського самодержавства в Україні. За час перебування у складі Російської православної церкви воно значно втратило свої національні риси і по суті перестало існувати як самостійне та самобутне духовно-культурне явище.

Православні церковні структури, особливо на Лівобережній Україні, зрусифікувавшись, значною мірою втратили національні особливості, наповнилися шовіністичним змістом. В такий спосіб під натиском режиму Українська Православна Церква була змінена на Московську державно-політичну установу, що мала служити визиску своїх власних мирян. З цих причин Українська Церква втратила свій давній престиж і зв'язок з народом та водночас свій вплив на розвиток його духовного та національного життя. Перед шовіністично налаштованими церковними ієрархами та священниками, переважно російського походження, стояло завдання викоринювати українські національні церковні традиції і впроваджувати російські.

Але як не намагалася Російська православна церква знищити національний дух українського народу, рідне українське слово, народні звичаї, обряди, проте повністю їх викоринити так і не вдалося. Всупереч офіційним церковним приписам, тотальна світська і церковна русифікація, постійно нашттовхуючись на українські національні устої, не змогла пронизати всю товщу народного життя, його культуру, мистецтво, проникнути в потаємні глибини національного світогляду. Рядове духовенство українського походження та простий народ, як і раніше, дотримувалися національних звичаїв, обрядів і традицій, чинили спротив церковній денаціоналізації та русифікації.

Після приєднання Київської митрополії до Російської православної церкви вона поступово починає втрачати риси національної самобутності та самостійності, які мала раніше [Колодний А. Нинішній стан православ'я України як вияв його історії // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник / За загальною редакцією А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – К.: Світ Знань, 2003. - С. 80-81]. Соборний устрій митрополії скасовувався, обмежувалося церковне самоврядування, призначення єпископів відбувалося за участю московського царя. Київський митрополит позбувся права на власну друкарню, юрисдикцію над монастирями на своїй території. Було здійснено секуляризацію церковних і монастирських маєтків, духовенство переведено до рангу державних службовців.

Під час царювання Петра I та Катерини II політика світської і церковної русифікації України стала значно активнішою й набула цілеспрямованого характеру. Долаючи українські мовно-культурні особливості, а також польські національно-релігійні впливи, Росія повела активний наступ на українську мову, національну освіту, заборонила видання українських церковних книг, будівництво та розпис храмів в українському національному

стилі. Русифікація світськими та релігійними засобами, у процесі якої активно впроваджувалася російська культура, мова, звичаї, спричиняла у частини населення України подвійну (українську та російську) ідентичність, породила білінгвізм у виробничій, побутовій та церковній сферах.

Слід зазначити, що російський асиміляційний та русифікаційний впливи в різні часи і в різних регіонах України були неоднаковими [Українська ідентичність і консолідація країни [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,75/id,765/]. Особливою зоною впливу російського самодержавства і Російської православної церкви був західний регіон України, зокрема Галичина та Волинь. Після включення Правобережжя України до складу Російської імперії цей край став об'єктом тотального опрацювання і русифікації [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – К., 2002. – С. 312].

Асиміляційній політиці та всеохоплюючій русифікації свідомим українством майже завжди чинився вселякий спротив, тому вона не досягала бажаного успіху ні у світській, ні у релігійно-церковній сферах.

Розглянувши всі проблеми русифікації православ'я, **можна дійти висновку**: одними із головних причин несприйняття частиною українців росіян та офіційного російського православ'я призвело до появи та поширення серед народу антиросійських настроїв, релігійного скептицизму, стихійного атеїзму. Одним із яскравих прикладів є усна народна творчість українців. За таких умов частина української інтелігенції почала шукати засобів задоволення своїх духовних потреб у західній філософії та протестантизмі, селянство — переважно у сектантстві.

Звичайно, за наявності побутової етнічної нетерпимості до росіян в українців не могло бути щирої любові до російської церкви і російського духовенства. Відтак в українського народу національне визволення майже завжди супроводжувалося бажанням мати власну церкву. Воно було закономірною реакцією на російський світський і релігійний шовінізм.

Таким чином, перебуваючи тривалий час у складі Російської православної церкви, Українське Православ'я значно зрусифікувалося і втратило спроможність до виконання функції національного інтегратора українського народу та суспільства.

Українському Православ'ю не вдалось виконати повністю свою культурно-етнічну місію — створити націю, здатну для самостійного національного життя.

Анотації

У статті Вергелеса К.М «Русифікація православ'я в Україні як засіб асиміляції українського етносу» розглядається процес русифікації українського православ'я в його історичному та актуальному контекстах. Доводиться, що імперська політика Росії щодо українців успішно

реалізовувалася російською церквою, що врешті призводило до асиміляції українського народу.

In the article of **Vergeles Kostyantyn** «**The rusification of the Orthodoxy in Ukrainian as a mean of assimilation of Ukrainian people**» the process of rusification of Ukrainian Orthodoxy is examined in its historical and actual contexts. It is proved that the imperial policy of Russia in relation to Ukrainians was successfully realized by the Russian church, that in the end is resulted to the assimilation of the Ukrainian people.

В.Борщевич* (м. Луцьк)

ВИЯВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОТОЖНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ У 40-80-х рр. ХХ ст.

Під час німецько-радянської війни та у наступні десятиліття волинське православне духовенство функціонувало в умовах нав'язаного соціального гетто, яке мало забезпечити поступову асиміляцію суспільної групи відповідно потребам тоталітарного режиму. У цій ситуації національне самоусвідомлення частини священноієреїв абсолютно не вписувалось у координати релігійно-етнічної політики нацистів та, пізніше, у процес творення радянського народу. Питання національної ідентичності залишається актуальним і нині, коли воно ставиться в основу новітнього українського державотворення, спричинило поділ у православному полі.

Національна свідомість волинського духовенства в роки війни та у добу радянського тоталітаризму так і не стала темою окремого дослідження. На теперішній час науковці лише частково торкались проблеми. Хоча ще у 1960 р. голова Ради у справах РПЦ В. Куроєдов говорив, що залишки релігійних пережитків сприяють збереженню буржуазних націоналістичних настроїв [«Проявляют бдительность, своевременно пресекать антисоветские выпады духовенства» Доклад председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР В. А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных, 1960 г. // Исторический архив. – 1999. – № 2. – февраль. – С. 64-91]. Укладачі першого тому збірника документів і матеріалів «Мартирологія українських церков» Осип Зінкевич та Олександр Воронин, аналізуючи національний склад єпископату Російської церкви в Україні станом на 1986 р., сподівались, що у випадку відродження українського православ'я походження деякого із них, можливо,

* Борщевич В.Т. – кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки.